

Wojciech Jaworski

Sosnowiec
wjaworski7@gmail.com

Legalne organizacje społeczne w powiatach sokołowskim i węgrowskim do 1914 roku

Legal social organizations in the counties of Sokołów and Węgrów until 1914

ABSTRACT

Granting freehold to peasants in 1864 ended the process of obtaining their full rights in the Kingdom of Poland. They started to participate in the social life just like other layers. The general population growth as well as the steady rise of its income and education resulted in the emergence of various social organizations in the second half of the 19th century. In the years 1881-1914 at least seventy-two independent organizations and nine nationwide branches with their main administrative seat in Warsaw were registered in this area. The most significant among the independent organizations were: forty-four grocers' cooperatives, twelve agricultural cooperatives, seven dairy cooperatives and four volunteer fire associations, whereas among the branches- there were eight educational associations. In the period of the limited social life (until 1894), only one organization was established, five during the regulating period (1894-1906), and sixty-six organizations and nine branches during the liberalization (1906-1914). As far as the independent organizations are concerned, sixty-five were set up by Poles, one by Jews, one by Orthodox peasants, three by Poles and Russians together, and there is no information about the two remaining ones. Forty-four independent organizations were legalized in the county of Sokołów, including seven in Sokołów itself, three in settlements and thirty-four in villages. In the county of Węgrów the number amounted to twenty-eight such institutions, including five in Węgrów, five in settlements and eighteen in villages. There were also seven and two branches with a broader scope of activity in the counties of Sokołów and Węgrów respectively. The first association was founded by Polish burghers and Russian state officials. The outbreak of the revolution in 1905 stimulated peasants socially. State authorities limited the social life of Poles. As in the whole Congress Poland, they liquidated the branches of the Polish Motherland Schools and Polish Gymnastic Society "Sokol". The limited Judaic activity in the legal social life was conditioned by cultural, educational and charitable goals pursued by synagogue districts where the people gathered.

Key words: social organizations, Sokołów, Węgrów

Słowa kluczowe: organizacje społeczne, Sokołów, Węgrów

Na prowincji Królestwa Polskiego do połowy XIX w. życie społeczne koncentrowało się ono wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale również dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Rzemieślnicy należeli do cechów, które będąc organami samorządu zawodowego, wypełniały funkcje samopomocowe, dobroczynne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one w artykule pominięte. Tylko w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX w. towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie¹.

Cesarz Aleksander II wydając ukazy o uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim w 1864 r. zakończył proces uzyskiwania przez nich pełni praw. Stali się oni podmiotem życia społecznego obok pozostałych warstw. Stały wzrost liczby ludności oraz podnoszenie się poziomów jej dochodów i wykształcenia spowodował w Kongresówce w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Powstawały różnego typu organizacje społeczne, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska "czasu wolnego". Wcześniej dostępny był on głównie warstwom wyższym, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894-1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał kolejno uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową dzia-

¹ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 19-68.

łałość gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu co nadawało jej osobowość prawną.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 r. w północnej części dotychczasowego powiatu (obwodu) siedleckiego wytyczono dwa nowe. W części wschodniej powiat sokołowski, a z zachodniej oraz ze skrawków wschodnich zlikwidowanego obwodu stanisławowskiego – węgrowski, oba w nowo powstałej guberni siedleckiej. W 1912 r. utworzono i wyodrębniono z Kongresówki gubernię chełmską oraz zlikwidowano siedlecką. Powiat sokołowski włączono do guberni lubelskiej, a węgrowski do łomżyńskiej. Nastąpiły nieznaczne zmiany granic obu powiatów. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się obszarami obu powiatów z lat 1867-1912. Pod względem społeczno-ekonomicznym miały one charakter rolniczy. Nieliczne zakłady przemysłowe były związane głównie z przetwórstwem płodów rolnych i produktów hodowli zwierząt. Były to: browary, cukrownie, garbarnie, gorzelnie, olejarnie, serowarnie oraz fabryki octu i świec, a także cegielnie, huty szkła, młyny wiatrowe i wodne, odlewnia dzwonów i tartaki. W latach 1886-1887 zbudowano na terenie powiatu sokołowskiego linię kolejową łączącą Siedlce z Małkonią, która przyczyniła się do pewnego ożywienia gospodarczego. W granicach powiatu sokołowskiego w drugiej połowie XIX w. istniało 1 miasto - Sokółów (obecnie Podlaski). Dawne miasto Kosów (obecnie Lacki) przekształcono w osadę w 1866 r., a Drohiczyn (wówczas Podlaski, będący lewobrzeżnym przedmieściem właściwego miasta znajdującego się w granicach ówczesnej guberni grodzieńskiej) i Sterdyń w 1870 r. Na obszarze powiatu węgrowskiego było także tylko 1 miasto - Węgrów. Dawne miasta Kamieńczyk, Liw i Miedzna w 1870 r. zmieniono w osady. Stolicę powiatów pełniły funkcje administracyjne i handlowo-usługowe. Osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym.

Najliczniejszą warstwę społeczną wśród mieszkańców powiatów sokołowskiego i węgrowskiego stanowili chłopci. Stosunkowo wielu było robotników rolnych. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w miastach i osadach. Nielicznymi warstwami byli ziemianie oraz robotnicy pracujący w fabrykach i zakładach rzemieślniczych. W stolicach powiatów, z uwagi na ich charakter, mieszkali urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności powiatu sokołowskiego dominowali Polacy wyznania rzymskokatolickiego (78 %), którzy w większości byli chłopami mieszkającymi we wsiach. Drugą co do liczebności grupą byli Żydzi (11 %), a trzecią prawosławni (10 %). Nieliczni byli ewangelicy (1 %). W powiecie węgrowskim Polacy-katolicy stanowili 84 %, Żydzi - 13 %, a protestanci 3 %. Liczba wyznawców prawosławia była znikoma. W obu powiatach Żydzi skupiali się w miastach i osadach, będąc głównie handlarzami, a prawosławni w większości chłopami żyjącymi we wsiach. Żydzi stanowili większość mieszkańców Kosowa, Sokółowa, Sterdyni i Węgrowska. W stolicach obu powiatów skupiała się mała grupa Rosjan, związana z administracją państwową.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w powiatach sokołowskim i węgrowskim w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji

państwowej. Akta dotyczące organizacji społecznych w guberni siedleckiej zostały uporządkowane niezgodnie z zasadami archiwistyki. Włączono je głównie niezależnie od sposobu, miejsca i czasu wytworzenia do zespołów archiwalnych byłych Urzędów Gubernialnych do spraw Stowarzyszeń i Związków w Siedlcach oraz Rządu Gubernialnego Lubelskiego i Kancelarii Gubernatora Lubelskiego, które w latach 1912-1913 wypełniały obowiązki zlikwidowanej siedleckiej. W Archiwum Państwowym w Lublinie są przechowywane zespoły *Chetmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1912-1916)*, *Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1906-1912)* i *Rząd Gubernialny Lubelski - Wydział Administracyjny - Referat I inspektorsko-nadzorczy (1867-1915)*. Stan zachowania zespołów jest dobry. W związku z włączeniem większości powiatu węgrowskiego do guberni łomżyńskiej, informacje znajdujemy także w zespole *Rząd Gubernialny Łomżyński (1867-1918)* przechowywanym w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Ich uzupełnieniem są szczątkowo zachowany zespół *Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (1874-1917)* przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz dobrze *Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1906-1917)* w Archiwum Państwowym w Warszawie. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym².

Legalne organizacje społeczne działające w powiatach sokołowskim i węgrowskim do wybuchu I wojny światowej zostały ukazane w ograniczonym zakresie. Dzieje społeczne w drugiej połowie XIX w. ukazali: powiatu sokołowskiego – Juliusz Łukasiewicz i Barbara Michalczuk³ oraz Grzegorz Ryżewski⁴, powiatu węgrowskiego - Urszula Głowacka-Maksymiuk⁵ i Arkadiusz Kołodziejczyk⁶, Kosowa – Wanda Więch-Tchórzewska⁷, a Sokołowa – U. Głowacka-Maksymiuk⁸.

Tylko niektóre stowarzyszenia posiadają samodzielne opracowania swych dziejów. Ogólnie ochotnicze towarzystwa pożarne ukazali Arkadiusz Kołodziejczyk⁹ i

² Źródła archiwalne zgromadzono z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie. Nazwy wsi są uzupełnione o informację o położeniu w powiecie.

³ J. Łukasiewicz, B. Michalczuk, *Powiat sokołowski na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1982.

⁴ G. Ryżewski, *Region sokołowski w latach 1866-1914*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Sokołów Podlaski-Białystok 2006.

⁵ U. Głowacka-Maksymiuk, *Powiat węgrowski w latach 1905-1907*, [w:] *Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991.

⁶ A. Kołodziejczyk, *Węgrów i okolice w latach 1864-1914*, [w:] *Węgrów. Dzieje...*

⁷ W. Więch-Tchórzewska, *Kosów Lacki. Zarys dziejów*, Kosów Lacki 2002.

⁸ U. Głowacka-Maksymiuk, *Sokołów w początkach XX wieku*, [w:] *575-lecie Sokołowa Podlaskiego*, red. A. Kołodziejczyk, P. Matusek, Siedlce 2000.

⁹ A. Kołodziejczyk, *Pierwszy okres działalności ochotniczych straży ogniowych na terenie Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza (do 1918 roku)*, [w:] *Ochotnicze Straże Pożarne Południowego Podlasia i*

Tadeusz Olejnik¹⁰, a ich dzieje w Sokołowie – Jcek Odziemczyk¹¹ i Węgrowie – A. Kołodziejczyk¹². Historię spółdzielni spóżywców w Stedyniu przedstawiła Bożena Pawlak¹³.

W większości drewniana zabudowa Węgrowa spowodowała, że w 1881 r. rosyjscy urzędnicy państwowi i mieszcianie polscy doprowadzili do utworzenia Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Sokołowie. Podstawa prawna organizacji została oparta o statut straży kaliskiej zatwierdzony 3/15 lipca 1877 r. przez generał-gubernatora warszawskiego. Wyróżniał on wśród członków rzeczywistych (ochotników) biorących udział w gaszeniu pożarów oraz honorowych (wspierających) wnoszonych jedynie składki roczne. Organami towarzystwa były wykonawcza rada oraz zwyczajne i nadzwyczajne zebrania członków. Obligatoryjnie każdorazowo przewodniczącym zgromadzenia członków był burmistrz miasta, a w skład rady wchodził burmistrz i naczelnik straży ziemskiej. Udział przedstawicieli administracji państwowej wynikał głównie z faktu, że organizacje tego typu działały nie na rzecz swoich członków lecz realizowały zadania publiczne. W 1882 r. do straży sokołowskiej należało 169 ochotników i 51 wspierających, a w 1886 r. odpowiednio 190 i 45. Na czele jej rady stanął najpierw naczelnik powiatu Piotr Andrejew, a potem Jan Iwaszkiewicz i W. Zakrzewski¹⁴.

Prawdopodobnie w 1899 r. nastąpiła zmiana statutu straży sokołowskiej zgodnie z nowym statutem wzorcowym dla ochotniczych towarzystw pożarnych w Królestwie Polskim zatwierdzonym 12/24 grudnia 1898 r. przez ministra spraw wewnętrznych. Prawo rejestracji statutów należało do właściwych gubernatorów. Straże mogły powstawać tylko w miastach i osadach. Wyróżniano cztery kategorie ich członków: ochotnicy, rzeczywisci, wspierający i honorowi. Ochotnicy nie wnosili składek członkowskich, a uczestniczyli czynnie w ćwiczeniach i gaszeniu pożarów. Członkowie rzeczywisci wpłacali roczne składki oraz mogli brać udział w szkoleniu i akcjach ratowniczych. Członkowie wspierający wnosili tylko sumy niższe od wysokości składek rocznych. Członkowie honorowi byli wybierani dożywotnio przez ogólne zebranie za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali tylko członkowie rzeczywisci i honorowi, a także mogli je otrzymać przedstawiciele ochotników i członków wspierających. Najważniejszym organem organizacji było ogólne zebranie członków posiadających prawa wyborcze. Przewodniczył mu burmistrz lub wójt. Organem wykonawczym był wybieralny

Wschodniego Mazowsza. *Dzieje i terażniejszość*, red. R. Dmowski, A. Kołodziejczyk, Z. Todorski, Warszawa-Siedlce 2007.

¹⁰ T. Olejnik, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996.

¹¹ J. Odziemczyk, *Pierwszy okres działalności OSP w Sokołowie Podlaskim w latach 1881-1814*, [w:] *Ochotnicze Straże...*

¹² A. Kołodziejczyk, *Z dziejów węgrowskiej Ochotniczej Straży Pożarnej (1898-2002)*, „Zeszyty Historyczne Związku Ochotniczych Straży Pożarnych Rzeczypospolitej Polskiej”, z. 3 (2003).

¹³ B. Pawlak, *Działalność sterdyńskich spółdzielni w latach 1908-1939*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, red. Z. Chyry-Rolicz, Siedlce 2004.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 2803; J. Odziemczyk, *Pierwszy...*, s. 103-107; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 218-221, 307-318.

zarząd. Na jego czele stał prezes, a w skład wchodził także naczelnik straży i zarządca majątku towarzystwa. Członkiem stałym zarządu był burmistrz. Organizacje zakładane w miastach i osadach pełniły bowiem funkcje publiczne o dużym znaczeniu. Językiem oficjalnym towarzystwa był rosyjski, a polski miał charakter nieoficjalny. W 1899 r. zrzeszała ona 141 ochotników, 20 członków wspierających i 5 honorowych, a w 1914 r. – 135 ochotników i 51 wspierających. Prezesami zarządu byli K. Simonow, Wasilij Dońców i Gabriel Habrowski¹⁵.

W 1898 r. zalegalizowano Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Węgrowie. Inicjatorami jego powstania byli mieszczańscy polscy i rosyjscy urzędnicy państwowi. W roku powstania należało do straży 102 ochotników i 67 wspierających. W 1910 r. należało do niej 156 członków czynnych, 6 wspierających i 1 honorowy. Posiadała ona remizę, w której mieściła się sala widowiskowa, w której występowało działające przy organizacji amatorskie kółko teatralne. Prezesami zarządu towarzystwa byli Stanisław Drosio, Mikołaj Wołkow, Aleksander Dąbrowski i Henryk Wangart¹⁶. Prawdopodobnie w 1900 r. założono Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w osadzie Kosów¹⁷.

Stosunkowo duża odległość osady fabrycznej od działających sklepów spowodowała starania jej mieszkańców, w wyniku których 30 października/ 11 listopada 1897 r. minister spraw wewnętrznych zatwierdził statut Stowarzyszenia Spożyców przy Cukrowni "Elżbietów" (powiat sokołowski)¹⁸. Celem spółdzielni spożyców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku w umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków.

Szybki postęp naukowo-techniczny i technologiczny w połowie XIX w. wymuszał modernizację warsztatów rzemieślniczych, fabryk i przedsiębiorstw handlowych. Niezbędne okazały się kredyty, a wówczas praktycznie nie istniała dostępna sieć banków. Operacje finansowe były skupione w większości w rękach kupców żydowskich pobierających wysokie opłaty. Wymuszało to tworzenie przez chrześcijańskich przedsiębiorców stowarzyszeń udzielających niskoprocentowanych pożyczek.

Władze państwowe zdawały sobie sprawę z potrzeby powstania organizacji finansowych dla drobnych kupców i rzemieślników. Minister finansów 13/25 kwietnia 1896 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Miały one gromadzić składki i wkłady członkowskie oraz udzielać niskoprocentowanych pożyczek, a w wyjątkowych wypadkach mogły udzielać drobnych zapomóg. Organami towarzystw były zebrania ogólne członków oraz pochodzące z wyborów rada i zarząd. Rada miała kompetencje kontrolne, a zarząd był organem wykonawczym. W wielu wsiach i osadach istniały gminne kasy pożyczkowo-oszczędnościowe tworzone i nadzorowane przez administrację państwową. Generał-gubernator

¹⁵ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 225-237, 317-318; J. Odziemczyk, *Pierwszy...*, s. 103-107.

¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; A. Kołodziejczyk, *Z dziejów...*, s. 55-57; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 327.

¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2117, 2803.

warszawski 30 grudnia 1898 r./ 11 stycznia 1899 r. ograniczył możliwość zakładania towarzystw do miast i wielkich osad, a zabronił we wsiach. Ich założyciele musieli posiadać majątek nieruchomy, ale nie mogli być chłopami¹⁹.

Statut Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego w Węgrowie zatwierdzono 17/29 maja 1900 r.²⁰

Przemiany społeczno-ekonomiczne drugiej połowy XIX w. powodowały narastanie liczby ubogich, szczególnie wśród mieszkańców miast w Królestwie Polskim. Przemysł fabryczny i handel hurtowy rujnował część rzemieślników i kupców. Kryzysy gospodarcze pozbawiały dochodów najemnych pracowników fizycznych i umysłowych. Byli oni niekiedy bezdomni i pozbawieni pracy. Aby rozwiązać te problemy powstało w 1902 r. Towarzystwo Miłośników Domu Pracy w Węgrowie²¹.

W okresie liberalizacji nie uległy zmianie podstawy prawne legalizacji straży ogniowych, kas oszczędnościowo-pożyczkowych i spółdzielni spożywców.

Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w osadzie Miedzna zalegalizowano 5/18 grudnia 1908 r.²²

Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe w osadzie Kosów powstało w 1907 r.²³

Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie mieszkańców powiatów sokołowskiego i węgrowskiego, szczególnie chłopów którzy do tego czasu pozostawali bierni.

Świadomość władz o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców, spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Organami spółdzielni były zebranie ogólne członków oraz pochodzące z wyborów wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Prawo legalizacji minister pozostawił jednak w swojej gestii. Dnia 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął on obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. minister przekazał prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom²⁴.

Stosunkowo późno utworzono spółdzielnie w Sokołowie. Stowarzyszenie Spożywców założone z inicjatywy rzemieślników polskich zalegalizowano 14/27 lutego 1913 r.²⁵, a innej grupy Polaków Stowarzyszenie Spożywców 11/24 marca 1914 r.²⁶

¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6512; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego, seria II*, wyd. S. Godlewski, t. 23, Warszawa 1896, s. 510-559.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 91.

²¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

²² AGAD, KGGW, sygn. 6482.

²³ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

²⁵ APLub, Rząd Gubernialny Lubelski -Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), sygn. 1913:228.

²⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:91.

W powiecie sokołowskim Stowarzyszenia Spożywców zarejestrowano w osadach Sterdyń 10/23 stycznia 1909 r.²⁷ i Kosów 18/31 marca 1913 r.²⁸ oraz wsiach: Nowa Wieś 16/29 lipca 1907 r.²⁹, Jabłonna pod nazwą "Pszczola" 13/26 lutego 1908 r.³⁰, Tchórznica 24 marca/6 kwietnia 1910 r.³¹, Korczew 7/20 października 1910 r.³², Ceranów 28 lutego/13 marca 1911 r.³³, Dzierzby 11/24 marca 1911 r.³⁴, Bartków Stary 19 lipca/1 sierpnia 1911 r.³⁵, Szczeglacin 29 lipca/11 sierpnia 1911 r.³⁶, Biało-brzezi 12/25 lutego 1913 r.³⁷, Skrzyszew 17 lutego/2 marca 1912 r.³⁸, Zembrów 17/30 maja 1912 r.³⁹, Nieciecz 3/16 lipca 1912 r.⁴⁰, Seroczyn 27 sierpnia/9 września 1912 r.⁴¹, Krzemień 2/15 listopada 1912 r.⁴², Przewóz 10/23 listopada 1912 r.⁴³, Skibniew 12/25 lutego 1913 r.⁴⁴, Laskowice pod nazwą "Zorza"⁴⁵, Sabnie⁴⁶ i Szwejki⁴⁷ jednocześnie 14/27 lutego 1913 r., Tosie 17 lutego/2 marca 1913 r.⁴⁸, Krynica 21 maja/3 czerwca 1913 r.⁴⁹, Rozbity Kamień 31 lipca/13 sierpnia 1913 r.⁵⁰, Czerwonka pod nazwą "Pomoc" 2/15 listopada 1913 r.⁵¹, Łazów 15/28 stycznia 1914 r.⁵², Rytele-Olechny 18/31 stycznia 1914 r.⁵³, Hołowiczki 24 stycznia/6 lutego 1914 r.⁵⁴, Czaple 1/14 lutego 1914 r.⁵⁵, Mursy 14/27 lutego 1914 r.⁵⁶

Mieszkańców Kosowa wsparł w staraniach o utworzenie spółdzielni ksiądz rzymskokatolicki. We wsiach organizację założyli chłopcy polscy. W Jabłonnej i Nowej Wsi poparli ich ziemianie, a Ceranowie - nauczyciel. Prezesem zarządu spółdzielni Niecieczy w 1913 r. był ksiądz katolicki. Stowarzyszenia poza siedzibą obej-

²⁷ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:221; zob. B. Pawlak, *Działalność...*, s. 35.

²⁸ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:233.

²⁹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:214.

³⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:215.

³¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:212.

³² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:213.

³³ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:216.

³⁴ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:217.

³⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:218.

³⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:219.

³⁷ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:227.

³⁸ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:220.

³⁹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:221.

⁴⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:223.

⁴¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:224.

⁴² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:222.

⁴³ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:230.

⁴⁴ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:229.

⁴⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:231.

⁴⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:226.

⁴⁷ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:225.

⁴⁸ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:232.

⁴⁹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:234.

⁵⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:198.

⁵¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:176.

⁵² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:37.

⁵³ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:46.

⁵⁴ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:51.

⁵⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:61.

⁵⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:68.

mowały swym zasięgiem w większości także okoliczne miejscowości. Przy legalizacji spółdzielni korzystano często z drukowanych projektów statutu.

Stowarzyszenie Spożywców w Węgrowie zalegalizowano 21 kwietnia/4 maja 1909 r.⁵⁷, a w osadach Miedzna 31 października/13 listopada 1913 r.⁵⁸ i Kamieńczyk 20 listopada/3 grudnia 1913 r.⁵⁹ Spółdzielnie zarejestrowano w powiecie węgrowskim także we wsiach: Korytnica 25 lutego/10 marca 1907 r., Ruchna 15/28 maja 1907 r., Sadowne i Wyszków jednocześnie 10/23 maja 1908 r., Stara Wieś i Stoczek jednocześnie 23 sierpnia/5 września 1908 r. oraz Łopianka 17/30 maja 1912 r.⁶⁰

Chłopi wyznania prawosławnego doprowadzili do zatwierdzenia statutu Stowarzyszenia Spożywców we wsi Grodzisk (powiat sokołowski) 12/25 czerwca 1913 r.⁶¹

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania przez władze lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaży płodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie ogólne członków, zarząd i komisja rewizyjna. W większości przypadków zainteresowani wykorzystywali drukowane projekty statutów aprobowane przez władze.

Mieszczanie uprawiający działki ziemi wraz z chłopami z okolic utworzyli Kółko Rolnicze w Sokołowie wpisane do rejestru 28 lutego/13 marca 1911 r.⁶² oraz osadzie Kosów 20 lutego/5 marca 1907 r.⁶³ W drugiej miejscowości włościan wsparł ksiądz katolicki, a prezesem organizacji w 1911 r. był Ludwik Silski.

W powiecie sokołowskim chłopci założyli Kółka Rolnicze we wsiach: Ceranów pod nazwą "Ognisko" zalegalizowane 5/18 maja 1907 r.⁶⁴, Korczew 16/29 lipca 1908 r.⁶⁵ i Skrzyszew 31 maja/13 czerwca 1913 r.⁶⁶ Włościan w Ceranowie i Skrzyszewie wsparli ziemianie. W pierwszej wsi do kółka należało od 48 do 60 członków. Prezesami zarządów w Ceranowie byli ks. Jan Adamski (1912) i Marian Rudzki (1913), a w Karczewie - Józef Borowski (1911).

Kółko Rolnicze w Węgrowie zarejestrowano 23 lipca/4 sierpnia 1909 r.⁶⁷, osadzie Liw 30 października/12 listopada 1911 r.⁶⁸, a także we wsiach w powiecie węgrowskim

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), Rząd Gubernialny Łomżyński (RGL), sygn. 19.

⁵⁸ APBiał, RGL, sygn. 19.

⁵⁹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:178.

⁶⁰ APBiał, RGL, sygn. 19.

⁶¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:235.

⁶² APLub, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (SGUds.Stow), sygn. 32.

⁶³ APLub, SGUds.Stow, sygn. 29.

⁶⁴ APLub, SGUds.Stow, sygn. 43; „Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1912”, t. 5, Warszawa 1913, s. CXLIV.

⁶⁵ AGAD, KGGW, sygn. 6676; APLub, SGUds.Stow, sygn. 42; „Rocznik...”, s. CXLVIII.

⁶⁶ APLub, SGUds.Stow, sygn. 30, 31.

⁶⁷ „Rocznik...”, s. CLII.

⁶⁸ „Rocznik...”, s. CXLVIII.

skim: Czerwonka Liwska 13/26 lutego 1911 r.⁶⁹, Korytnica 11/24 marca 1907 r. i 11/24 czerwca 1912 r.⁷⁰, Sadowne 27 listopada/10 grudnia 1907 r.⁷¹, Baczki pod nazwą "Skiba" 29 września/11 października 1908 r.⁷², Dąbrowa 28 stycznia/10 lutego 1913 r.⁷³ i Stara Wieś 11/24 czerwca 1912 r.⁷⁴ Podwójna legalizacja kółka w Korytnicy wynikała z faktu, że początkowo przyjęto do wiadomości powstanie organizacji, a potem zatwierdzono jej statut. Stowarzyszenia zrzeszały chłopów mieszkających w kilku do kilkunastu wsi. W 1912 r. do kółka w Czerwonce Liwskiej należało 54 członków, Dąbrowie – 50, Korytnicy – 119, Liwie – 69, Sadownem – 30, Starej Wsi – 75 i Węgrowie – 42. Prezesami ich zarządów byli wówczas w: Czerwonce Lipskiej - chłop Artur Zalewski, Liwie - ks. K. Leszczyński, Sadownym - zarządca folwarku Władysław Borkowski, Starej Wsi - ziemianin Aleksander Gierlicz, Węgrowie - ziemianin hr. Stanisław Lubieński. Wybór właścicieli ziemskich na prezesów kółek wynikał z chęci uzyskania wsparcia z ich strony, a księży posiadanego prestiżu społecznego.

Produkcja mleka krowiego oraz handel nim i jego przetworami były jednymi ze sposobów poprawy dochodowości przeżywającego kryzys rolnictwa. Zainteresowanie tworzeniem struktur skupiających hodowców pojawiło się w Kongresówce na początku XX w. najpierw wśród właścicieli ziemskich, a później chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut wzorcowy stowarzyszeń mleczarskich, na podstawie którego zatwierdzał je.

Spółdzielnie mleczarskie zalegalizowano w powiecie sokołowskim we wsiach Karczew w 1912 r.⁷⁵ i Skwierzyn w 1914 r.⁷⁶, a w węgrowskim w 1912 r. – Czerwonka Liwska⁷⁷, Korytnica i Proszew⁷⁸ oraz w 1914 r. Prostyń i Złotki⁷⁹.

Kółka rolnicze i spółdzielnie mleczarskie z obu powiatów były skupione w Centralnym Towarzystwie Rolniczym w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie, którego swoistą strukturą pośrednią było Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Siedlcach. Obie struktury zrzeszały ziemian o przekonania konserwatywno-narodowych. Kółka rolnicze i spółdzielnie mleczarskie od nich otrzymywały pomoc prawną, organizacyjną i oświatową.

Na początku XX w. narastał problem ubogich w miastach. Okręgi bożnicze i parafie rzymskokatolickie nie były w stanie wesprzeć wszystkich potrzebujących. Kupcy i rzemieślnicy wyznania mojżeszowego doprowadzili do zarejestrowania 21 lipca/3 sierpnia 1909 r. Towarzystwa Pomocy Chorym Żydom "Linias Hacedek"

⁶⁹ „Rocznik...”, s. CXLIV.

⁷⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7202; APLub, SGUds.Stow, sygn. 136; „Rocznik...”, s. CXLVI.

⁷¹ AGAD, KGGW, sygn. 6676; „Rocznik...”, s. CL.

⁷² APLub, SGUds.Stow, sygn. 32a; „Rocznik...”, s. CXLVI.

⁷³ APLub, SGUds.Stow, sygn. 137.

⁷⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLub, SGUds.Stow, sygn. 135; „Rocznik...”, s. CL, 175.

⁷⁵ „Rocznik...”, s. 82.

⁷⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7087.

⁷⁷ „Rocznik...”, s. 82.

⁷⁸ „Rocznik...”, s. 82.

⁷⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7087.

w Sokołowie⁸⁰. Nie powiodła się próba utworzenia towarzystwa pomocy biednym chorym Żydom "Ezrat Cholim" w Węgrowie⁸¹. Ziemianie i mieszcianie chcieli początkowo utworzyć w Sokołowie rzymskokatolickie towarzystwo dobroczynności. Pod wpływem nacisków administracji państwowej ostatecznie zalegalizowano 11/24 czerwca 1912 r. Towarzystwo Dobroczynności, którego statut nie ograniczał członkostwa do żadnego wyznania. Jego pierwszym prezesem wybrano właściciela ziemskiego Władysława Sobańskiego⁸².

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Celem ogólnokrajowej Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przedszkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy. Gubernator siedlecki sprzeciwił się 12/25 sierpnia 1906 r. powstaniu oddziałów Polskiej Macierzy Szkolnej na zarządzanym obszarze. Jednak 15/28 września tego samego roku generał-gubernator warszawski stwierdził, że organizacja może tworzyć filie na obszarze całej Kongresówki. Koła Macierzy powstały 16/29 września 1906 r. w Sokołowie, 6/19 października 1906 r., w osadzie Sterdyń i wsi Jakubiki (powiat sokołowski), 23 października/5 listopada 1906 r. w Węgrowie i wsi Korczew (powiat sokołowski), 4/17 listopada 1906 r. we wsi Łuzki (powiat sokołowski) oraz 19 maja/1 czerwca 1907 r. we wsi Wierzbno (powiat węgrowski). Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 grudnia 1907 r. zawiesił działalność Macierzy z powodu stanu wojennego, a 1/14 marca 1908 r. zlikwidował ją uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej⁸³.

Wychowanie oraz nauka zawodów rolniczych i rzemieślniczych dzieci i młodzieży pozbawionych rodziców lub opiekunów były celem Towarzystwa Kolonii (Gniazd) Sierocych w Warszawie. W majątku ziemskim należącym do hr. Heleny Ostrowskiej utworzono 12/25 listopada 1913 r. oddział organizacji, którego siedziba znajdowała się we wsi Korczew (powiat sokołowski)⁸⁴.

⁸⁰ APLub, SGUds.Stow, sygn. 125.

⁸¹ APBiał, KGŁ, sygn. 933.

⁸² APLub, SGUds.Stow, sygn. 121.

⁸³ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2723, 2803; APLub, SGUds.Stow, sygn. 98; Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 4; Zob. J. Stemler, Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905-1925, Warszawa 1926, s. 34.

⁸⁴ APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 140.

Celem zebrań towarzyskich było zapewnienie członkom możliwości przyjemnego spędzania wolnego czasu. Ich działalność koncentrowała się na utrzymaniu sal klubowych oraz czytelnicy prasy i książek. Resursy prenumerowały liczne tytuły prasy oraz gromadziły książki, z których korzystano na miejscu. Za zgodą gubernatorów okazjonalnie urządzano w nich wieczory muzyczne, literackie i teatralne.

Rosyjscy urzędnicy państwowi, przy małym udziale Polaków wykonujących wolne zawody, doprowadzili do zalegalizowania 2/15 października 1909 r. Miejskie Zebranie Towarzystwa w Sokołowie⁸⁵. U genezy jego powstania legło wyobcowanie przybyłych Rosjan w nowym środowisku osiedleńczym i chęć wypełnienia czasu wolnego.

Pod wpływem działaczy narodowych z Galicji w grudniu 1905 r. rozpoczęła w Kongresówce działalność organizacja "Sokół". Powstanie ogólnokrajowego Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół" w Warszawie władze przyjęły do wiadomości 29 maja/11 czerwca 1906 r., a jego statut zatwierdzono 27 czerwca/10 lipca tego samego roku. Oddział organizacji powstał w Sokołowie 10/23 sierpnia 1906 r. Ponieważ stowarzyszenie miało charakter paramilitarny i było związane z wrogiem wówczas wobec Rosji Cesarstwem Austro-Węgierskim, generał-gubernator warszawski 20 sierpnia/2 września 1906 r. zakazał jej działalności pod pretekstem obowiązywania stanu wojennego. Na polecenie ministra spraw wewnętrznych "Sokół" został formalnie zlikwidowany przez generał-gubernatora warszawskiego 20 czerwca/3 lipca 1907 r.⁸⁶

Wobec zacofania społeczno-ekonomicznego powiatów sokołowskiego i węgrowskiego w 2 połowie XIX w. powstało na ich obszarze stosunkowo mało legalnych organizacji społecznych. W latach 1881-1914 zarejestrowano co najmniej 72 samodzielne towarzystwa i 9 oddziałów stowarzyszeń o zasięgu ogólnokrajowym z siedzibą zarządu głównego w Warszawie. Najwięcej wśród samodzielnych było: spółdzielni spóżywców - 44, kółek rolniczych - 12, spółdzielni mleczarskich - 7 i ochotniczych towarzystw pożarnych - 4, a wśród oddziałów - stowarzyszeń oświatowych - 8. W okresie ograniczania życia społecznego (do 1894 r.) utworzono tylko 1 organizację, w okresie regulowania (1894-1906) - 5, a w okresie liberalizacji (1906-1914) - 66 i 9 oddziałów. Spośród samodzielnych organizacji: 65 powołał do życia Polacy, 1 - Żydzi, 1 - chłopci wyznania prawosławnego, 3 wspólnie Polacy i Rosjanie, a o 2 - brak danych. W powiecie sokołowskim założono 44 samodzielne organizacje, w tym w Sokołowie - 7, osadach - 3 i wsiach - 34; a węgrowskim - 28, w tym 5 w Węgrowie, 5 w osadach i 18 we wsiach. Oddziałów stowarzyszeń o szerszym zasięgu działania powstało 7 w powiecie sokołowskim i 2 w węgrowskim. Pierwsze stowarzyszenie założyli polscy mieszczaństwo i rosyjscy urzędnicy państwowi. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie chłopów. W utworzonych przez Polaków kółkach rolniczych i stowarzyszeniach spóżywców panował solidaryzm narodowy, przejawiający się współpracą chłopów z ziemianami i księżmi katolickimi. Władze państwowe ograniczały życie społeczne Polaków podobnie jak w całej

⁸⁵ APLub, SGUds.Stow, sygn. 104.

⁸⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2723; APWar, WGUds.Stow, sygn. 5.

Kongresówce. Zlikwidowały one oddziały Polskiej Macierzy Szkolnej i Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół". Mała aktywność wyznawców judaizmu w legalnym życiu społecznym była uwarunkowana realizowaniem celów kulturalnych, oświatowych i dobroczynnych przez skupiające ich okręgi bożnicze.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ

- Głowacka-Maksymiuk U., *Powiat węgrowski w latach 1905-1907*, [w:] *Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991, s. 297-316.
- Głowacka-Maksymiuk U., *Sokołów w początkach XX wieku*, [w:] *575-lecie Sokołowa Podlaskiego*, red. A. Kołodziejczyk, P. Matusak, Siedlce 2000, s. 47-56.
- Jaworski W., *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006.
- Kołodziejczyk A., *Pierwszy okres działalności ochotniczych straży ogniowych na terenie Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza (do 1918 roku)*, [w:] *Ochotnicze Straże Pożarne Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza. Dzieje i teraźniejszość*, red. R. Dmowski, A. Kołodziejczyk i Z. Todorski, Warszawa-Siedlce 2007, s. 17-50.
- Kołodziejczyk A., *Węgrów i okolice w latach 1864-1914*, [w:] *Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991, s. 221-296.
- Kołodziejczyk A., *Z dziejów węgrowskiej Ochotniczej Straży Pożarnej (1898-2002)*, „Zeszyty Historyczne Związku Ochotniczych Straży Pożarnych Rzeczypospolitej Polskiej”, z. 3 (2003), s. 55-92.
- Łukasiewicz J., Michalczuk B., *Powiat sokołowski na przełomie XIX i XX w.*, w: *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1982, s. 133-168.
- Odziemczyk J., *Pierwszy okres działalności OSP w Sokołowie Podlaskim w latach 1881-1914*, [w:] *Ochotnicze Straże Pożarne Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza. Dzieje i teraźniejszość*, red. R. Dmowski, A. Kołodziejczyk, Z. Todorski, Warszawa-Siedlce 2007, s. 103-107.
- Olejniki T., *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996.
- Pawlak B., *Działalność sterdyńskich spółdzielni w latach 1908-1939*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, red. Z. Chyra-Rolicz, Siedlce 2004, s. 35-40.
- Ryżewski G., *Region sokołowski, w latach 1866-1914*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Sokołów Podlaski-Białystok 2006, s. 421-492.
- Stemler J., *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905-1925*, Warszawa 1926
- Więch-Tchórzewska W., *Kosów Lacki. Zarys dziejów*, Kosów Lacki 2002.